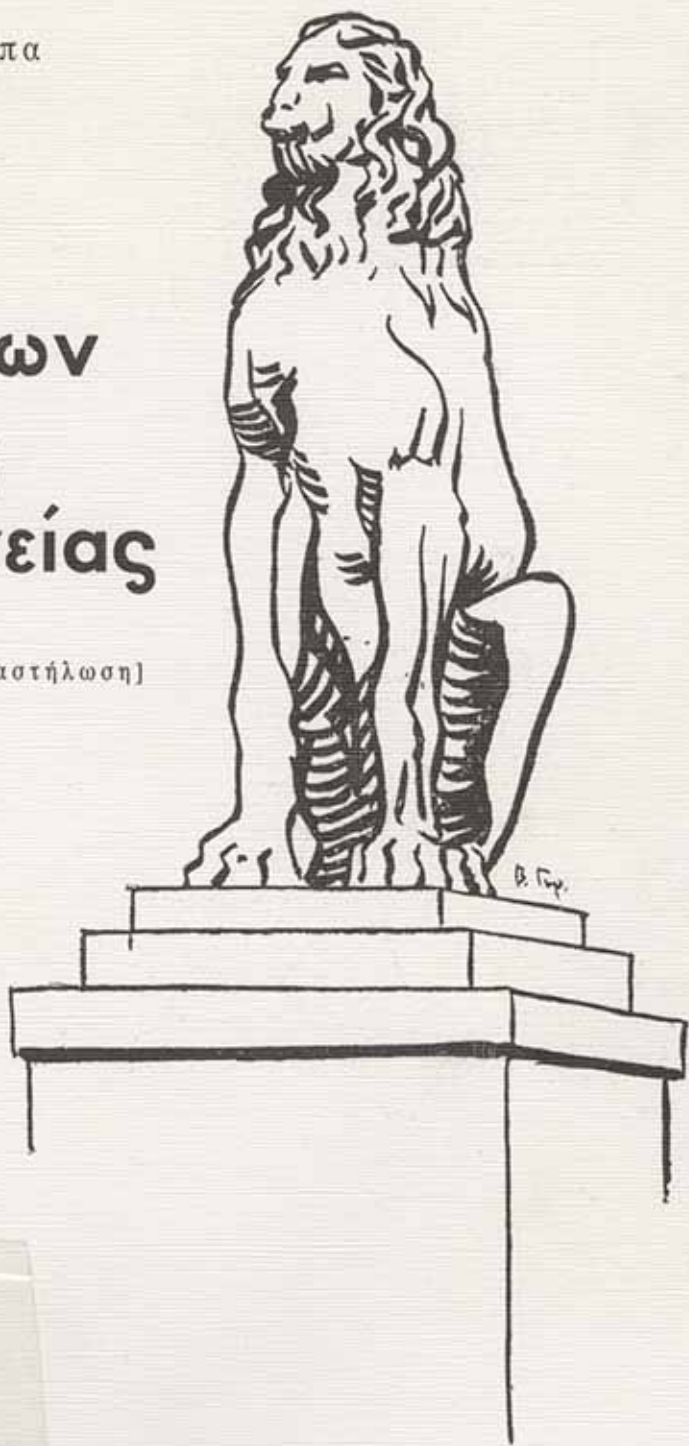

Τάκη Λάππα

Ο Λέων της Χαιρωνείας

[Ανακάλυψη κι' αναστήλωση]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΧΑΙΡΩΝΕΙΑΣ

ΧΑΙΡΩΝΕΙΑ 2005

938.
914
ΛΑΠ.

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΛΕΒΑΔΕΙΑΣ**

Copyright: **Πλουτάρχιος Δημοτική Βιβλιοθήκη Χαιρωνείας**
Τηλ.: 22610 - 95572

Φωτοστοιχειοθεσία - σελιδοποίηση - εκτύπωση:
ΑΦΟΙ Π. ΧΟΥΤΖΟΥΜΗ Ε.Π.Ε. - ΒΟΙΩΤΙΚΗ ΩΡΑ
Θεσσαλονίκης 7, Λιβαδειά, Τηλ.: 22610 - 23175, 81050

Τάκη Λάππα

Ο Λέων της Χαιρωνείας

[Ανακάλυψη κι' αναστήλωση]

ΑΡΧΕ: 49623
93. 9 11 ΤΑΣ: 111
ΚΩΔΕ: 32675

Αθήνα
1939

«Ένας Τάταρος και τα κομμάτια του λέοντα της Χαιρώνειας» Έργο L. Duprée (1819)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα έκδοση, περιλαμβάνει πολύτιμο ιστορικό υλικό για την αναστήλωση του μνημείου του Λέοντα, που με την ακτινοβολία του προσδίδει μοναδικό χαρακτήρα στη σύγχρονη Χαιρώνεια. Η επανέκδοση του αρχικού βιβλίου- εξαντλημένου από χρόνια πραγματοποιήθηκε με την ευγενική παραχώρηση των πνευματικών δικαιωμάτων, από τους κληρονόμους του συγγραφέα προς τον Δήμο Χαιρώνειας.

Θεωρούμε χρέος μας να παραδώσουμε στους κατοίκους και στους επισκέπτες της περιοχής μας, μαρτυρίες για την ιστορική κληρονομιά μας ώστε να γίνει ευρύτερα γνωστή. Με το βιβλίο αυτό, θέλουμε ταυτόχρονα να τιμήσουμε τον μεγάλο ντόπιο ιστορικό Τάκη Λάππα για την σπουδαία συνεισφορά του στην διάσωση και καταγραφή της ιστορίας του τόπου μας.

ΝΙΚΟΣ ΠΑΠΑΓΓΕΛΗΣ
ΔΗΜΑΡΧΟΣ ΧΑΙΡΩΝΕΙΑΣ

«Προσιόντων δε τη πόλει (Χαιρώνεια) πολυάνδριον Θηβαίων εστίν εν τω προς Φίλιππον αγώνι αποθανόντων· επιγέγραπται μεν δη επίγραμμα ουδέν, επίθημα δε έπεστιν αυτώ λέων· φέροι δ' αν ες των ανδρών μάλιστα τον θυμόν επίγραμμα δε άπεστιν (εμοί δοκείν) ότι ουδέ εοικότα τη τόλμη σφισί τα εκ του δαίμονος ηκολούθησε». ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ

Σε τούτο το σημείωμά μου δεν έχω σκοπό να καταπιαστώ με το αν το λέοντα της Χαιρώνειας τον έστησε ο Φίλιππος ή οι Θηβαίοι, μήτε αν ο τόπος που τώρα βρίσκεται είναι το «πολυάνδριον των 300 ιερολοχιτών» ή το μνήμα διαφόρων μαχητών που πέσανε στη μεγάλη και πολύνεκρη μάχη της Χαιρώνειας. Δουλειά καθαρή αρχαιολογική, κι' ας την πάρουν πάνω τους οι κύριοι αρχαιολόγοι για να φωτίσουν και μας. Εγώ, για κείνο που ενδιαφέρομαι δωπέρα, είναι να δω το πώς ξαναβρέθηκε στην πρωτερινή του θέση το υπερήφανο αυτό αγρίμι, αφού κάποτε -άγνωστο πότε- σωριάστηκε καιάχαμα

και τα συντρίμμια του ταφήκαν μέσα στη γη, πέφτοντας έτσι στην αφάνεια γι' αρκετούς αιώνες. Και δεν χρειάζεται να γυρίσω στ' αρχαία χρόνια για να βρω τ' ακνάρια που ζητάω. Μ' αρκεί να ξεκινήσω καμμιά δεκαριά χρόνια πριν απ' το βασίλειο της Τουρκοκρατίας στην Ελλάδα, και να φτάσω στις αρχές του αιώνα μας που ξαναβρίσκουμε πειά το λέοντα στη θέση του.

Ως τα τότε όμως, τίποτα γραφτό δεν σώζεται για να φωτίσει έστω και με λαδοφάνη το φως, την πρωτερινή κατάσταση του λέοντα. Μα φαίνεται από το ΙΗ' αιώνα οι λιγοστοί κάτοικοι της Χαιρώνειας και οι περίγυρα χωριάτες κάτι είχαν ανακαλύψει. Όχι βέβαια οδηγημένοι από ιστορικές γνώσεις. Από ιστορία είχαν μεσάνυκτα. Ζήτημα αν σ' όλη την περιφέρεια βρίσκονταν τότε τόσοι άνθρωποι, όσα τα δάχτυλα του ενός χεριού, που θα είχαν μια ελάχιστη ιδέα το τί ιστορικός στάθηκε τούτος ο τόπος και ποια δόξα σκέπαζε τα χώματά του. Κι' αυτοί οι λιγοστοί, θα τα είχαν ακουστά ή από κανένα περαστικό δάσκαλο που κι' αυτός θα ήξερε άκρες-μέσες ή από κανένα Ευρωπαϊό περιηγητή. Να

όμως που οι κάτοικοι της Χαιρώνειας κατείχαν μια ιστορική πληροφορία και που θα ήταν κρίμα να τους την παραλείψω! Όλοι τους, γενικά όλοι, ξέρανε ότι το χωριό τους ήταν η πατρίδα κάποιου ιστορικού αρχαίου που τον λέγανε Πλούταρχο. Κι' η ιστορική τους γνώση δεν σταματούσε ως αυτού. Δεν ξέρω πώς κι' από πού, είχαν βρη κάποιο αρχαίο θρόνο σε καλή κατάσταση. Χωρίς να χάσουν καιρό τον περιμάζεψαν και τον βάλανε μέσα στο ιερό της εκκλησίας τους, της Θεοτόκου. Ως αυτού καλά, μα του κολλήσανε και τ' όνομα «ο θρόνος του Πλουτάρχου». Από που κι' ως που, αυτοί το κατείχαν. Σ' όποιο ξένο που περνούσε από το χωριό τους, δείχνανε το «θρόνο του Πλουτάρχου» σαν αξιοπερίεργο. Κι' οι ξένοι όσοι γράψανε ύστερα τις ταξιδιωτικές τους εντυπώσεις, φροντίσανε να το αναφέρουν. Κάποιος μάλιστα Γάλλος που πέρασε στα 1819 -ο Duprée- τόσο συγκινήθηκε απ' τη χωριάτικη Ιστορική πληροφορία που του ήταν «μια έκπληξη και μια ευχαρίστηση να μάθουμε τ' όνομα αυτού του φιλοσόφου ότι δεν ξεχάστηκε στην πατρίδα του».

Ευτυχώς ότι όλοι οι ξένοι δεν τους ρώτησαν τίποτ' άλλο για τον παλιό τους συντοπίτη. Δεν θα γνώριζαν να τους απαντήσουν.....

Άθελά μου όμως ξέφυγα λίγο. Φαίνεται ότι για το λέοντα κάτι είχαν υποψιαστεί. Αυτό τουλάχιστο μαρτυράει τ' όνομα Κάπραινα, που από τότε σκέπασε κυριολεκτικά την άλλοτε ιστορική Χαιρώνεια, θα κάνω μια πρόχειρη ανάλυση για να με δικαιώσετε και σεις. Ο λέοντας, σωριασμένος κομμάτια όπως βρισκόταν μέσα στα λασπονέρια από παλιά χρόνια, σαν να μην υπόφερε τ' ακούσιο θάψιμό του και τη βαρειά καταδίκη του, κάθε τόσο το κεφάλι του ξεπεταγόταν απ' τη γη κι' έβγαινε στην επιφάνεια σαν να το πνίγανε τα χώματα και γύρευε ν' ανασάνει. Όταν το είδανε οι ανήξεροι χωριάτες, σπασμένο όπως ήταν και ξεχωριστό απ' το υπόλοιπο κορμί του, δεν μπορούσαν να ξεχωρίσουν τίλογής αγρίμι παράσταινε αυτό το άγαλμα. Οι ζωολογικές τους γνώσεις συναγωνίζονταν τις Ιστορικές τους! Που να πάει το μυαλό τους σε λέοντα. Μήπως είχαν ποτέ τους ιδή· έστω και ζωγραφισμένο! Μονάχα ακουστά είχαν ότι

υπάρχει στον κόσμο ένα τέτοιο μεγάλο θηρίο. Ωστόσο όμως κάποιο αγρίμι φαινόταν ότι παράσταινε το άγαλμα. Τί άλλο από κάπρο. Ήταν το μοναδικό αγρίμι που κάπως τούμοιαζε κι' είχαν σχέσεις μ' αυτό οι Καπραϊναίοι. Σκοτώνανε αρκετά στα βαλτονέρια και στις καλαμιές της Κωπαΐδας, που τότε κρατούσε αγριογούρουνα. Οι κάπροι της Κωπαΐδας ήταν το μεγαλύτερο θηρίο που βλέπαν. Θαρρέψανε λοιπόν ότι το μάρμαρο, κάπρο παράσταινε και του κολλήσανε τ' όνομά του. Κι' άθελά του, το λεονταρίσιο κεφάλι, χάρισε το παρανόμι του και στο χωριό αυτό της Βοιωτίας που το κατοικούσαν 30 φαμίλιες «θύματα απ' τις αστένειες που γεννιώνται απ' το μολυσμένο αγέρα των ριζοφυτειών κι' απ' τα περίγυρα του χωριού έλη» -κατά τον περιηγητή Σρον- και κάποτε είχε τ' όνομα Χαιρώνεια. Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, όσοι περιηγητές πέρασαν από κει, όσες Γεωγραφίες τυπώθηκαν τότες, ακόμα κι' όσοι χάρτες, το αναφέρουν με τ' όνομα Κάπραϊνα. Μήπως και σήμερα αυτό τ' όνομα δεν του απόμεινε με το συνειθισμένο βοιωτικό αναγραμματισμό! Τ' όνομα

λοιπόν του κωριού μάς αναγκάζει να πιστέψουμε ότι ο λέοντας, έστω και για κάπρος, δεν ήταν άγνωστος στην επαρχία από τότε. Τα κομμάτια του, που με τον καιρό άλλοτε βγαίνανε στην επιφάνεια κι' άλλοτε βρίσκονταν κωμένα, στέκοταν οι ακοίμητοι μάρτυρες για την ύπαρξη του επιταφίου κολοσσού. Κι' αν οι προηγούμενοι περιηγητές δεν στάθηκαν τυχεροί να δούνε τα κομμάτια του λέοντα μπορεί για κάμποσο να βρισκόταν κωμένο. Ο Μπάϋρον σαν πέρασε από κει (Δεκέμβρη 1809) βλέποντας τον παραπεταμένο λέοντα ενδιαφέρθηκε γι' αυτόν. Ας τ' αρχίσω όμως καλύτερα με τη σειρά.

Στα 1819, όταν ο Οδυσσέας Αντρούτσος, σταλμένος απ' τον Αλή Τεπελενλή, κρατούσε τ' αρματολίκι της Λειβαδιάς, έμαθε ότι στην Κάπραινα σώζονταν αρχαιότητες. Την πληροφορία αυτή έδωσε στον Οδυσσέα ο αρχαιολόγος Δρόσος Μανσόλας -ήταν σπουδασμένος στην Ευρώπη- και κατ' άλλους οι Καπραινώζιοι είπαν στον καπετάνιο το μυστικό. Αρχαιόφιλος κατά που ήταν ο νεαρός Αντρούτσος έδειξε με μιας μεγάλο ενδιαφέρον. Ίσως τότε η αρχαιολατρεία να

ήταν μια απόδειξη πολιτισμού γιατί το ίδιο προσπαθούσε να φαίνεται ο Αλή πασάς κι' ο γυιός του Βελλής. Πώς λοιπόν μπορούσε να μείνει πίσω ο παραγιός του; Πήρε μαζί του ο Οδυσσεάς το Μανσόλα και πήγανε στη Χαιρώνεια στο μέρος που βρισκόταν το άγαλμα. Χωρίς να χάσει καιρό ο αρματολός, ωργάνωσε ένα συνεργείο από χωριανούς -υποχρεωτική προσωπική εργασία- κι' άρχισε τις ανασκαφές. Χωρίς πολλά βάσανα κατάφερε να ξεκώσει το περσότερο κομματιασμένο κορμί του λέοντα. Αναφέρεται ότι ο Εγγλέζος Crawford τον Ιούνιο του 1818 συντροφευμένος απ' άλλους τρεις συμπατριώτες του πέρασε απ' το δρόμο της Χαιρώνειας κι' είδε να ξεπροβάλλει απ' τη γη κάποιο κομμάτι μάρμαρο. Υποψιάστηκε ότι ήταν παρακλάδι από μεγάλο αρχαίο μνημείο. Έκανε μια πρόχειρη ανασκαφή! Βρήκε το κεφάλι και λίγα άλλα κομμάτια του λέοντα μα τα ξανάκωσε γιατί κατάλαβε ο Εγγλέζος περινηγτής ότι ήταν πιο προφυλαγμένο μέσα στη γης παρά στη διάθεση του καθενός. Δεν αποκλείεται ο Αντρούτσος να έμαθε την πρόχειρη ανασκαφή του Crawford και

να παρακινήθηκε κι' αυτός ύστερα. Το ότι όμως πρώτος ο Αντρούτσος ξέθαψε ολόκερο το λέοντα, υπάρχει κι' άλλη πηγή που ταυτίζεται με τα όσα ανάφερα πιο πάνω. Όταν ο Γάλλος ζωγράφος Duprée πέρασε απ' την Ήπειρο στα 1819 τον Απρίλη, και συναντήθηκε με το γυιό του Τεπελενλή Βελλή, ανάμεσα στα άλλα θέματα που συζήτησαν, ο πασάς του έκανε λόγο και για το λέοντα της Χαιρώνειας που μόλις είχαν εύρει. Κι' ύστερα από λίγο ο ίδιος ο Duprée φτάνει στη Χαιρώνεια και γράφει: «Είδαμε με θαυμασμό και σεβασμό τα κομμάτια του κολοσσιαίου λέοντα που μόλις ξεχώσαν, κι' είναι αυτός για τον οποίο μου μίλησε ο πασάς» και ζωγράφισε τα σπασμένα κομμάτια του λέοντα. Λοιπόν, κείνο το χρόνο πρωτοβρέθηκε το άγαλμα.

Τώρα ας ξαναγυρίσουμε στον Αντρούτσο. Το αποτέλεσμα της ανασκαφής του, έφερε δυό παράξενα επακόλουθα: Μια απερίμεντη επέμβαση κι' ένα θρύλο. Αφήνω το θρύλο δεύτερο.

Η ανακάλυψη του λέοντα απ' τον αρματολό, έφτασε κατά τον Γεωργαντά ως την Κωνσταντινούπολη. Μαθεύτηκε κει πέρα και πήγε σ' αυ-

τία του Σουλτάνου. Η απόσταση Χαιρώνειας-Κωνσταντινούπολης είναι πολύ μεγάλη. Φυσικό ήταν να φτάσει κι' η είδηση αλλαγμένη· τόσο πολύ, που να γίνει φανταστική. Διαδόθηκε ότι στην κοιλιά του λέοντα βρέθηκε αμύθητος θησαυρός. Αυτό έφτανε. Πρόσταξε αμέσως ο Σουλτάνος να μεταφέρουν το λέοντα στην Κωνσταντινούπολη. Δεν ήταν και τόσο εύκολο για κείνο τον καιρό η μεταφορά. Μήτε δρόμοι υπήρχαν, μήτε και μεταφορικά μέσα. Στο μεταξύ, ο Σουλτάνος έμαθε απ' τους ανθρώπους του στη Βοιωτία ότι τα του θησαυρού ήταν ψέματα. Απογοιτεύτηκε. Δεν συνέτρεχε πειά κανένας λόγος να πάνε το άγαλμα στην Πόλη. Σαν έμαθε όμως ο Αλή Πασάς τ' ότι ο Σουλτάνος παρατήθηκε απ' την αξίωση της μεταφοράς του λέοντα, την υιοθέτησε αυτός. Το ήθελε για τα Γιάννενα. Διέταξε να το πάνε στην Αντίκυρα κι' από κει με πλεούμενο στην Πρέβεζα. Κι' αφού ο Τεπελενλής βεβαιώθηκε ότι ήταν ακατόρθωτη η μεταφορά του, παρατήθηκε κι' αυτός απ' την επιθυμία του. Έτσι γλύτωσε το μνημείο απ' του βεζύρη την αρχαιομανία.

Το άγαλμα δεν είχε βρεθή όλο. Λείπανε απ' αυτό ακόμα πολλά κομμάτια. Ο Αντρούτσος που είδε ότι η ανακάλυψη του λέοντα έπαιρνε τόσο απροσδόκητη έκταση, σταμάτησε τις ανασκαφές, και δεν βρήκε τ' άλλα κομμάτια. Μπορεί να φοβότανε κι όλας νάρθει σ' αντίθεση με τον Σουλτάνο και τον Αλή Πασά! Σταμάτησαν οι έρευνες του αρματολού.

Σειρά τώρα του θρύλου. Αυτός τα θέλει πολύ διαφορετικά. Στις ανασκαφές που έκανε ο Αντρούτσος, ο λέοντας βρέθηκε ακέριος. Όπως ήταν και βρισκόταν από τότε που τον πρωτοστήσανε. Ο Οδυσσέας υποψιάστηκε ότι μέσα θα έκρυβε χρυσάφι κι' άλλο θησαυρό. Χωρίς να χάσει καιρό, το ανατίναξε με μπαρούτι για νάβρει το περιεχόμενο. Έτσι το θεριό κομματιάστηκε απ' τα χέρια του καπετάνιου.

Το κακό είναι ότι ο θρύλος αυτός, τόσο γερά ριζοβόλησε και τέτοια κλώνάρια πέταξε σ' όλη την επαρχία, που οι περίγυρα κάτοικοι, κι' αυτοί οι Καπραιναίοι, δεν χάσανε ευκαιρία να μη τον ιστοράνε. Όσοι επισκέπτες, Έλληνες κι' Ευρωπαίοι, έτυχε να περάσουν απ' τη Χαιρώ-

11

νεια, ακούσανε το παραμύθι αυτό και γρήγορα-γρήγορα, το ρίξανε στο χαρτί αβασάνιστα, χωρίς να θελήσουν να το εξακριβώσουν. Κόντεψε να γίνει κι' ιστορικό ντοκουμέντο. Θα ξεσηκώσω το τί γράφουν μερικοί πάνω σ' αυτό. Ο Γάλλος Rey που περνάει απ' τη Βοιωτία το Σεπτέμβρη στα 1843, να τι γράφει: «Αυτό το μνημείο, τόσο άξιο προσοχής που ορθώνοταν στον τάφο των Βοιωτών, διετηρείτο ως μια εποχή πολύ κοτινή σε μας. Μα κατά την επανάσταση ο αρχηγός Οδυσσέας νομίζοντας πώς αυτός ο κολοσσός έκρυβε κάποιο θησαυρό, τον ανατίναξε με μπαρούτι. Το κεφάλι ευτυχώς απείραχτο είναι θαυμαστής δουλειάς κι' είναι 1.10 μέτρο απ' την κορφή ως την άκρη της μύτης». «Είναι γνωστό -γράφει ο Εγγλέζος Mahaffy στα 1879, σε κάποιο Εγγλέζικο περιοδικό («Ακαδημία»)- ότι προ μιας ή δύο γενεών απειρόκαλλος και αμαθής τις Έλλην, ανατίναξε τον λέοντα δια πυρίτιδος επί τη ελπίδι ευρέσεως θησαυρού. Αλλ' ευτυχώς συγκείμενος ούτος εκ διαφόρων τεμαχίων, διεσπάρθη χωρίς να διαρραγή βιαίως». Κι' ο Γάλλος Isambert στον Οδοιπορικό του

αυτά: «Στον πόλεμο της ανεξαρτησίας ο γενναίος αρχηγός Οδυσσέας, φαντάστηκε ότι αυτός ο κολοσσός έκλεινε θησαυρό και τον ανατίναξε με μπαρούτι. Στα χρόνια του Leake του Dodwelle και του Gell ήταν ολόκερος θαμένος μέσα στην άμμο. Πιο ύστερα, τα κομμάτια ξεθαφτήκανε και βρίσκονται παραπεταμένα προς το παρόν σ' ένα λάκκο, γιομάτο φυτά του βάλτου. Το κεφάλι του που είναι ευτυχώς ακέραιο, είναι πολύ καλοδουλεμένο. Τα κομμάτια απ' τα μέλη βρίσκονται σκορπισμένα γύρα». Νομίζω ότι δεν υπάρχει λόγος να σας κουράσω περισσότερο με τα ψευδολογήματα του Gottling και του Mure που κι' αυτοί, σαν τους πιο πάνω, τα ίδια γράφουν. Κι' αυτός ακόμα ο δικός μας Ραγκαβής, από σεβασμό ίσως στον Αντρούτσο κι' από σωβινισμό, γράφει: «Ο Αλή πασάς ο Τεπελενλής έσπασε το μεγάλο λέοντα της Χαιρωνείας». Μπορεί κι' αυτός ενδόμυχα να πίστευε ότι δράστης ήταν ο Οδυσσέας κι όχι ο Αλής!...

Γέννημα της φαντασίας, για να μην πω προσωπική εμπάθεια, γέννηκε για τον Αντρούτσο μια βαρειά κατηγορία. Φτάνουν οι τόσες και τόσες

που βαραίνουν την πολυσύνθετη μορφή του ήρωα της Γραβιάς. Δεν υπάρχει λόγος να του κολλάμε κι' άλλες!... Δεν είναι άγνωστη η αρχαιολατρεία κι' ο σεβασμός που έτρεφε ο Αντρούτσος για τις αρχαιότητες και δεν δίσταζε να ριψοκινυνέψει για ν' ανακαλύψει μια αρχαιότητα και να την περισώσει απ' την καταστροφή. Αναφέρω μερικά περιστατικά: Την απόπειρα που έκανε κάποτε στη Λειβαδιά, μπαίνοντας μέσα σε μια σπηλιά που πιστευόταν απ' όλους ότι ήταν το άντρο του Τροφωνίου. Αναγκάστηκε σύντομα να βγει έξω γιατί δεν είχε αέρα και κόντεψε να πάθει ασφυξία. Περνώνας κάποτε απ' τη Θήβα μαζί με το γαμπρό του Τρελώνη, βρήκε μερικά αγάλματα παραπεταμένα για να μην τα καταστρέψουν οι Τούρκοι και για να τα προφυλάξει, τάκωσε κρυφά μέσα στη γη. Και σ' αυτή τη σπηλιά της Μαύρης Τρούπας στη Βελίτσα, στο διάστημα που έμενε η οικογένειά του -σχεδόν σ' όλο τον Αγώνα- είχε μαζέψει απ' τα γύρα κωριά πολλά αγάλματα και τα φύλαγε κειπέρα. Ύστερα λοιπόν απ' όλα αυτά, αυτός που σεβόταν κάθε αρχαιότητα και προ-

σπαθούσε να την προφυλάξει απ' την καταστρεπτική μανία Γραικών και Τούρκων, πώς ήταν δυνατόν το άγαλμα αυτό που ο ίδιος αποκάλυψε να το κομματιάσει; Ότι κι' αν ήταν ο Αντρούτσος, κι' ότι κι' αν έκανε, δείγματα τρέλας δεν μας άφησε!....

Να όμως που ο σύγχρονος του Αντρούτσου Αντώνης Γεωργαντάς -ήταν και γραμματέας του- έβαλε τα πράματα στη θέση τους. Με μια διατριβή του στην εφημερίδα «Νέα Ελλάς» ανάτρεψε ολότελα την ψεύτικη αυτή παράδοση. Μα ύστερα, σ' όλο αυτό το μεγάλο παραμύθι, τελεία και παύλα βάλανε οι γνώμες των διαφόρων ειδικών. «Αλλά τα τεμάχια του λέοντος -γράφει ο ιστορικός μας Λάμπρου- είναι σώα. Καθίσταται δε εντεύθεν φανερόν ότι δεν διέσπασε τα μέλη του πυρίτις, αλλά διέλυσε μάλλον τους συνδέοντάς αυτά γομφούς ο μακρός αιών». Ο αρχιπέκτονας Κουτατζόγλου, σαν πιο ειδικός, γράφει: «Είναι λελανθασμένον και ανακριβές ότι ο λέων κατεθραύσθη δια πυρίτιδος, ενώ τουναντίον συνειρίβη ένεκεν της κακής κατασκευής του κρηπιδώματος και της κακής εξ ευθραύστων λίθων

ποιότητας του υλικού εξ ου το κρηπίδωμα σύγκειται». Κι' ο Γερμανός αρχαιολόγος Ulrich: «Το κολοσσιαίον τούτο τεχνούργημα καταπεσόν ου μόνον διελύθη εις τα εξ ων αρχήθεν συνίστατο μέλη, αλλά και ταύτα εν μέρει εθραύσθησαν.... Εκ προμελέτης καταστροφή εις ουδέν των μελών αυτού εμφανίζεται, ώστε το βάρος του μεγάλου όγκου προεκάλεσε την κλίσιν αυτού επί του μη στερεού εδάφους και εκ τούτου την κατάπτωσιν». Δεν είμαι αρμόδιος να εξετάσω το γιατί ο λέοντας κομματιάστηκε, κι' αν αφορμή στάθηκε σεισμός ή υποχώρηση του βάρου. Πάντως είναι αναμφισβήτητο ότι δεν συνήργησε ποτέ η μπαρούτη.

Αυτές οι αμαρτίες βαραίνουν το λέοντα σχετικά με την ανακάλυψή του. Μα τα πιο πολλά παθήματα τάπαθε στην αναστήλωσή του. Ας τα δούμε κι' αυτά με τη σειρά τους.

Ένα τέτιο μνημείο που θύμιζε μια ηρωική ελληνική ήττα και που κάποτε ήταν στημένο πάνω απ' τους γενναίους πολεμιστές, ήταν αδύνατο ν' αφήσει ασυγκίνητο κάθε μορφωμένο άνθρωπο. Η θέση του δεν ήταν να βρίσκεται κομματια-

σμένο μέσα στα λασπονέρια, μα στητό κι' υπερήφανο, πάνω απ' τον τάφο των αγωνιστών. Μ' όλο τον αναβρασμό του Αγώνα για την ανεξαρτησία, πρώτος ο φιλέλληνας, Μπάϋρον ενδιαφέρθηκε για την αναστήλωσή του. Θέλησε μάλιστα ο λόρδος ποιητής να το στήσει στο μέρος που θα γινόταν το νέο Αμφικτυονικό συνέδριο των επαναστατημένων ραγιάδων. Μα ήταν μπορειτό μέσα στα χρόνια αυτά που όλη η Ρούμελη βρισκόταν μπαρουτοκαπνισμένη να ξεδιαλύουν τέτοια ποιητικά όνειρα!... Τα ποιητικά σχέδια του Εγγλέζου απότυχαν.

Στα λεύτερα χρόνια, πρώτη η εφημερίδα «Σωτήρ» ρίχνει την ιδέα για την αναστήλωση μ' ένα σμρείωμα σταλμένο απ' τη Λειβαδιά στις 10/1/1834 «Εις το κατά την Χαιρώνειαν πεδίου της μάχης εις βόθρον απέχοντα από εδώ περιτας δύο ώρας, πλησίον της δημοσίου οδού, της φερούσης εις Τουρκοχώρι, κείνται τα συντρίμματα του κολοσσιαίου μαρμαρίνου λέοντος, του γλυφέντος κατ' επιταγήν του Φιλίππου εις μνήμην της κατά των Ελλήνων νίκης του. Προ χρόνων ο λέων ούτος ήτο κωσμένος, ανεσκάφη δε

κατά τα δύο έσχατα έτη κατά πρότασιν του ήδη Διευθυντού Φωκίδος και Λοκρίδος κ. Δρόσου Μανσόλα. Αν και δεν είναι εκ των αριστουργημάτων της γλυπτικής, είναι όμως έν των περιεργωτέρων μνημείων αυτής, δια την υπέρ τα 2.000 έτη αρχαίαν του ηλικίαν. Τα τρίμματα διειτηρήθησαν άριστα και συναρμοσθέντα δύνανται να παράξωσι πάλιν το όλον διότι και το πάλαι φαίνεται ο λέων ούτος ότι συνέκειτο εκ προσαρμοζομένων τμημάτων· συμπεραίνεται δε τούτο εκ του ότι έσωθεν είναι κοίλος. Άξιον λόγου θέλει είναι αν το μνημείον του θανάτου της Ελληνικής ανεξαρτησίας ανηγέρθη σήμερα από τον επανορθωτήν αυτής, τον Μεγαλειότατον Βασιλέα Όθωνα και στηθή επί αναλόγου βάσεως, φερύσης τας ανηκούσας επιγραφάς». Δηλαδή μ' άλλα λόγια έλεγε ν' αναλάβει την πρωτοβουλία ο Βασιλιάς. Ο Όθωνας όμως ήταν αρκετά βαρήκοος, κι' έτσι δεν γίνηκε τίποτα. Σύγχρονα κι' οι ξένοι που πέρασαν από κει, μας δίνουν μια εικόνα σε τί κατάντια βρισκόταν, ο λέοντας, θα αντιγράψω μερικά μέρη. Αρχίζω με τον Buchon -πέρασε στα 1840- κι' αφιερώνει πολ-

λές σελίδες για τη Βοιωτία. Μόλις αντικρύζει τη Χαιρώνεια γράφει: «Τα λουλούδια αυτά που σκεπάζουν τις πεδιάδες, αυτά τα ωραία θαλασσιά κρινάκια, αυτές οι παράξενες ανεμώνες, είναι τα ίδια που ανθούσαν άλλοτε κει πέρα. Αυτά τα βουνά που με γοητεύουν με την όψη τους, με τα χρώματά τους και με τους τόσους παράδοξους ιριδισμούς, είναι τα ίδια βουνά που λευτέρωσε η καταχτητική στρατιά του Φίλιππα πούρχοταν να πολεμήσει και να νικήσει τους Αθηναίους, τους Κορινθίους και τους Θηβαίους πολεμιστές, μέσα στους κάμπους της Χαιρώνειας». Και πιο κάτω: «Τ' απομεινάρια του ξακουστού κολοσσιαίου λέοντα που στήθηκε στη Χαιρώνεια απ' τους Θηβαίους εις μνήμην των συμπατριωτών των, είναι σωριασμένα κοντά στο δρόμο και μου φάνηκε ότι δεν έλειπε κανένα σπουδαίο κομμάτι απ' αυτόν τον πέτρινο κολοσσό που τον έχουν αφήσει σ' αυτή την κατάσταση. Αυτό το ένδοξο τρόπαιο του Επαμεινώνδα που το βρήκε στα Λεύκτρα ο καθηγητής Ulrich πρέπει να μείνει στον κάμπο της μάχης των Λεύκτρων». Τις τελευταίες γραμμές του σας παρα-

καλώς να μην τις λάβετε υπ' όψει. Ο Ulrich-Ου-
λερίχο τον ωνόμαζαν τότε οι λογιώτατοι - βρήκε
το τρόπαιο των Λεύκτρων κι' όχι τον λέοντα.
Στα 1843, το Σεπτέμβρη, έρχονται οι δυό Γάλλοι
Chenavard και Rey. «Πριν μπούμε στο χω-
ριό -γράφει στο βιβλίο του ο πρώτος- είδαμε τα
σκορπισμένα απομεινάνια του λέοντα που στή-
σανε οι Έλληνες στον τάφο των Θηβαίων, στη
μάχη με το Φίλιππο. Είναι μαρμάρινο και γρή-
γορα-γρήγορα σχεδιάσαμε τα σπασμένα κομμά-
τια. Είναι εύκολο να καταλάβει κανένας ότι
ήταν καθισμένος και το μάκρος του ήταν κοντά
3.50 μέτρα. Έτσι είχαν καθιερωμένα, για μνή-
μη των μεγάλων γεγονότων. Αυτά τα λείψανα
διατηρούν ακόμα στους νεοέλληνες την ανά-
μνηση της δόξας των προγόνων μα ακόμα και
τις μεγάλες ατυχίες. Ένας γέρος στρατιώτης,
φύλαγε τα κομμάτια του λεονταριού κι' ευχαρι-
στούσαν στο να μας τα εξηγεί». Κι' ο Rey να τι
γράφει: «Σε λίγο στη Χαιρώνεια μας δείξαν τον
περίφημο λέοντα του Φιλίππου που βρίσκεται
σε κομμάτια κατάχαμα και τα λείψανα αυτά σκε-
πάζουν μια επιφάνεια κοντά 30 μέτρα. Σχεδιά-

σαμε μερικά απ' αυτά και κρατήσαμε και τις κυριώτερες διαστάσεις». Και συνεχίζει, γράφοντας το παραμύθι του Αντρούτσου, αυτό που πιο πάνω σας ανέφερα. Ο Rey όμως στο λεύκωμά του, μας δίνει μια ζωγραφική που μας φανερώνει την κατάντια του μνημείου και που την παραθέτω στο τέλος.

Η Αρχαιολογική Εταιρεία, λίγο χρόνο ύστερα απ' την ίδρυσή της, δηλαδή στα 1839 ενδιαφέρθηκε για την αναστήλωση του μνημείου. Ο Πρόεδρος αυτής Ραγκαβής στον απολογισμό (31/5/1840) ανάμεσα στ' άλλα είπε : «Αι προς ανέγερσίν του προπαρασκευαστικάί εργασίαι εγένοντο, τα σωζόμενα τμήματα αυτού κατεμετρήθησαν επιμελώς ως φαίνεται εις τον ενταύθα εκτεθειμένον πίνακα, και το ανεπαρκές μόνον των πόρων της Εταιρείας ημπόδισε την μέχρι τούδε αποπεράτωσιν του έργου τούτου». Μα χωρίς χρήμα, τί μπορούσε να γίνει;

Σε τρία χρόνια -1842- ο αρχαιολόγος Welcher κι' ο γλύπτης Siegel κάνανε σχετικές έρευνες κι' αναφερθήκανε στο βασιλιά Όθωνα. Η δαπάνη υπολογίστηκε σε 24.000 δραχμές. Η

1. /

ψωροκώσταινα δεν έδινε μονόλεφτο. Αποφάσι-
σαν τότε κι' αυτοί να ρίξουν αλλού τα δίχτυα.
Κάνανε ενέργειες στη Γερμανία για να μαζέ-
ψουν από εράνους το απαιτούμενο ποσό. Φαί-
νεται όμως ότι δεν τα κατάφεραν. Σύγχρονα
πήγε στη Λειβαδιά κάποιος «ομογενής» απ' τη
Ρουμανία, τον λέγανε Μαύρο, συντροφευμένος
απ' τον Αλ. Ραγκαβή και τον συνταγματάρχη Αλ-
κιβιάδη Αργυρόπουλο. Επισκεφτήκανε τη Χαι-
ρώνεια κι' ο Μαύρος, που είχε μεγάλη περιου-
σία, προσφέρθηκε με δικά του έξοδα να στή-
σουν το λέοντα στην πρωτερινή του θέση. Άφη-
σε πληρεξούσιο γι' αυτή τη δουλειά τον Αντώνη
Γεωργαντά. Μα όσο να δώσει την άδεια η Κυ-
βέρνηση και να γίνουν διάφορες γραφειοκρατι-
κές διατυπώσεις, γίνηκε η 3ο Σεπτεμβριανή με-
ταπολίτευση του 1843 και σταμάτησε κάθε
ενέργεια. Μάρμαρα θα κυτάζανε ν' αναστηλώ-
σουν, ή να στεριώσουν το Σύνταγμα;

Δεκατρία χρόνια περάσαν από τότε και το
υπερήφανο θεριό, ξακολούθησε να βρίσκεται
απολησμονημένο μέσα στα χώματα. Έλα όμως
που ο Welcher δεν το ξεχνούσε. Στο περιοδικό

Monumenti ed Annali dell' Instituto της Ρώμης δημοσίεψε στις αρχές του 1856 μια μελέτη του με το σχέδιο και τον προϋπολογισμό που είχε κάνει για την αναστήλωση. Οκτώ χιλιάδες φιορίνια αυστριακά λογάριζε τα έξοδα. Καινούργια φωτιά άναβε με το άρθρο του. Μια σπίθα έπεσε και στην Αρχαιολογική μας Εταιρεία. Ξύπνησαν οι Εταίροι. Ενδιαφέρθηκαν κι' αυτοί. Απανωτά τα συμβούλια. Φτάσανε στα 1858 ο γιατρός του βασιλιά Reser που ήταν κι' αυτός εταίρος της αρχαιολογικής, πρότεινε να επισκευασθεί το μνημείο και να κολληθεί το άγαλμα. Εξόν απ' τον Όθωνα που θα τους βοηθούσε οικονομικά, θα είχαν και τη βοήθεια του βασιλιά της Πρωσίας Γουλιέλμου Δ' που ήταν επίτιμος αντιπρόεδρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Σας ενδιαφέρει να μάθετε το αποτέλεσμα απ' την ανάμιξη των τόσων επισήμων; Μηδέν! Μήτε μια πέτρα δεν μπήκε στη θέση της. Απομείνανε μονάχα οι μεγάλες υποσχέσεις και το θεριό ξακολούθησε να βρίσκεται στη θέση του σακατεμένο. Στο μεταξύ όποιος ξένος περνούσε δεν έκρυβε την λύπη του για την κατάσταση αυ-

τού του ιστορικού μνημείου. «Επί πάσιν, γράφει ο Mahafy, επικρατεί το αίσθημα της λύπης ότι τοιούτον λείψανον ηρωισμού και μαρτυρίου της Ιστορίας κατάκειται εν ταις ημέρας ταύταις μόνον φύλακα έχον την εσχάτην ολιγωρίαν και σύντροφον την ερημίαν». Και πιο κάτω λέει ότι λίγα χρήματα θα φθάνανε για ν' αναστηλωθεί. Το περιοδικό «Αθήναιον» ανασκεύασε το άρθρο αυτό του Mahafy αποδεικνύοντας ότι χρειάζονταν αρκετά γι' αυτή τη δουλειά. Ο Isambert στ' Οδοιπορικό του αναφέρει: «Τίποτα εύκολώτερο να μαζέψουν τα κομμάτια και να ξαναστήσουν αυτό το αριστούργημα της παλιάς εποχής. Κανένα άλλο παράδειγμα δεν αποδείχνει καλύτερα σαν κι' αυτό τη μικρή φροντίδα που δείχνουν οι Έλληνες στο να διατηρούν τα μνημεία τους». Η Ρουμανίδα περιηγήτριά Dora d' Istria που είδε το λέοντα στα 1860 γράφει ύστερα στο βιβλίο της τούτα: «Ο λέοντας της Χαιρώνειας μου φάνηκε καλής τέχνης. Αν κι' έπαθε πολλές βλάβες, κάποιος απ' τους βανδάλους ακρωτηρίασε το ελληνικό μνημείο, έσπασε και δυο νύχια για να τα πάρει. Εύκολα θα μπορούσε να ήταν θρονια-

σμένο και βαλμένο σ' ένα βάθρο». Περίεργο μου φαίνεται, γιατί έκανε τόση εντύπωση στην κυρία Dora τ' ότι απ' το λέοντα λείπανε δυο νύχια και δεν έβλεπε ότι όλο βρίσκονταν μπροστά της κομμάτια. Κρίμα όμως θα ήταν αν παράλειπα τις υπέροχες γραμμές που αφιερώνει στο βιβλίο του ο Γάλλος Henri Belle. Είναι ένας πραγματικός ύμνος και μια θαρραλέα διαμαρτυρία: «Λίγα βήματα πέρα απ' τα τελευταία σπίτια της Κάπραινας, μέσα σ' ένα καντάκι γιομάτο λάσπη, μισοκρυμμένος μέσα στις καλαμιές βρίσκεται κάποιος σωρός από πέτρες. Είναι ο περίφημος λέοντας της Χαιρώνειας, μαυσωλείο στημένο στη μνήμη των Βοιωτών που σκοτώθηκαν στη μάχη ενάντια του Φιλίππου και το οποίο οι κλέφτες της Επανάστασης το κάνανε κομμάτια γιατί θαρρούσανε πως έκρυβε θησαυρό. Το κεφάλι που διακρίνεται ακόμα, είναι καμωμένο σε μεγάλο σχήμα και σ' απλό ρυθμό, γιομάτο δύναμη με όψη καταπληχτική. Το στόμα του ανοιγμένο βαθειά και γυρισμένο κατά τον ουρανό, μοιάζει να ρίχνει στον κόσμο φωνή απελπισίας και θυμωμένης διαμαρτυρίας. Όλα τα

θυελλώδη συναισθήματα που πλημμύριζαν την ελληνική ψυχή ύστερ' απ' αυτή τη συντριπτική καταστροφή, ο θυμός, το αγνό θάρρος, η άσβεστη αγάπη της λευτεριάς, μοιάζουν σαν να συγκεντρωθήκανε πάνω στο υπέροχο αυτό κεφάλι. Διαμαρτύρομαι στ' όνομα της τέχνης και της ιστορίας για την εγκατάλειψη αυτού του μνημείου μιας απ' τις εθνικές δόξες, γιατί υπάρχουν και ήπιες που δοξάζουν πιο πολύ από μερικές νίκες. Κι όμως τίποτα δεν θα ήταν πιο εύκολο απ' το ξέχωμα και τη διατήρηση αυτού του γλυπτού που είναι ακόμα ωραίο και, που αν μείνει όπως βρίσκεται εδώ, δεν θα είναι σε λίγα χρόνια παρά ένα κομμάτι άμορφες πέτρες και δεν θα ξεχωρίζει απ' τους βράχους που κυλάνε απ' το βουνό. Θα μπορούσε να ευχηθεί κανένας τα κομμάτια αυτά να ασφαλιστούν από κάθε μελλούμενο βανδαλισμό και να συναρμολογηθούν γιατί το μνημείο αυτό είναι ελεγείο γραμμένο με μάρμαρο και ανήκει σ' εποχή που η Ελλάδα ήταν ακόμα μεγάλη και στην τέχνη και στα όπλα. Ήταν το τέλος του μεγαλείου της παρά η αρχή της παρακμής της». Αυτές τις γραμμές

έγραψε τότε ο Belle. Μα δεν βαρύνεστε. Μήτε αυτά, μήτε και τα προηγούμενα είχαν τότε καμιά επίδραση στους αρμοδίους. «Πτερδέντα» ήταν γι' αυτούς!...

Είκοσι χρόνια έπρεπε να περάσουν για να ξαναθυμηθούν το λέοντα. Ο Siegel, με κάποια επιτροπή από αρχαιολόγους, αναλάβανε να φέρουν σε τέλος το έργο. Βρήκανε όλα τα κομμάτια του θεριού, εννιά μεγάλα και λίγα μικρότερα βρίσκονταν απείρακτα. Τα έξοδα προϋπολογιστήκανε σε 20.000 δραχμές. Μα απ' τον πρώτο χρόνο σταματήσανε. Τότε αναλαμβάνει η Αρχαιολογική Εταιρεία. Και το διάστημα αυτό, δηλαδή απ' το 1879 μέχρι το 1881, στάθηκε ελπιδοφόρο για την αναστήλωση του μνημείου. Γίνενηκε μια κίνηση μ' αρκετά σοβαρή έκταση κι' επιστημονικότητα κι' απ' την οποία θα περίμενε τότε κανένας πολλά. Στις 27 του Απρίλη, στα 1879, αφού η προσπάθεια του Siegel απότυχε, η Αρχαιολογική Εταιρεία αποφάσισε την αναστήλωση. «Αλλ' εσκέφθη πρό τινος χρόνου το Συμβούλιον ότι νυν έπρεπε τέλος πάντων η Εταιρεία εκ της μετρίας αυτής ευπορίας της εκ

του λαχείου και άλλων προσόδων ορμωμένη να επιχειρήση το επιφανές έργον προς ευχαρίστησιν των μέχρι τούδε ελευθερίων αυτής κορηγών και άμα προς θήρευσιν νέων άλλων δια του μέσου και ούτω απεφάσισε την ανίδρυσιν». Μ' άλλα λόγια οι ίδιοι μας λένε στα πρακτικά του 1879 ότι θυμήθηκαν τον λέοντα, όχι από ενδιαφέρον μα από κάποια υστεροβουλία. Η απόφασή τους αυτή δεν ήταν για χάρη του παραπεταμένου μνημείου αλλά «προς ευχαρίστησιν των ελευθερίων αυτής κορηγών» και «θήρευσιν νέων άλλων»!.. Άς είναι. Στις αρχές Ιουλίου, στείλανε για προπαρασκευαστική εργασία τον αντιπρόεδρο της Εταιρείας Σ. Φιντικλή, τον Ε. Καστόρχη και τον Έφορο Σταματάκο. Σε λίγο δε συμπλήρωσαν την αποστολή κι' οι γλύπτες Φυτάλης και Siegel. Η εργασία άρχισε κανονικά. Πρώτα-πρώτα ψάξανε για νάβρουν τα κομμάτια του λέοντα και πραγματικά «ευρέθη νυν παρά την βορειοδυτικήν γωνίαν του βάθρου μακράν αυτού 2 μ. και εις βάθος 1 1/2 μ. εκ των ελλειπόντων εμπροσθίων άκρων ποδών (ουύκων) ο εις ο αριστερός ακέραιος». Έτσι πειά αν

έμαθε την είδηση αυτή η Dora d' Istria θα πού-
χασε που τόσο τη στενοχωρούσε το ότι έλειπε το
νύχι του λέοντα. Κείνο όμως που πιο πολύ εν-
διέφερε περισσότερο την αρχαιολογική αποστο-
λή, ήταν ναύρουν κατά πρώτα το «πολυάνδριον»
των μαχητών. Οι εφημερίδες και τα περιοδικά
κείνης της εποχής δεν βρίσκανε λόγια να εξυ-
μνήσουν την προσπάθεια για την αναστήλωση.
Το αρχαιολογικό δε περιοδικό «Αθήναιον» να τί
έγραφε για να ειρωνευτεί το Mahafy: «Δια την
μετακίνησιν των τεμαχίων του λέοντος, την εκ-
κωμάτωσιν του περιβόλου και άλλας τινάς προ-
καταρκτικής εργασίας εδαπάνησε η Εταιρεία
περί τας 7.000 Δρχ. Σημειούμεν τούτο εις γνώ-
σιν των περιηγητών εκείνων οίτινες ενόμιζον
την ανόρθωσιν του λέοντος ολίγων λιρών έρ-
γον, και δια τούτο εμέμφετο ημάς κι' ο Άγγλος
Mahafy. Κατά νεωτέρους υπολογισμούς η δαπά-
νη πάσα θέλει υπερβή τας δισχιλίας λίρας». Οι
ανασκαφές για τον τάφο των Ιερολοχιτών στα-
ματήσανε το χειμώνα ένεκα του καιρού και συ-
νεχιστήκανε τον άλλο χρόνο μ' εξαιρετική τύχη.
Βρήκαν το πολυάνδριον και μέσα σ' αυτό περι

τους 240 σκελετούς «εν επτά στίχοις τεταγμένους». Τώρα θέλετε να δήτε το πώς αναγράφανε οι εφημερίδες της εποχής την είδηση. Να τί έγραψε ο Αιών στις 2 Ιουλίου 1880: «Επί των εν Χαιρωνεία ενεργουμένων ανασκαφών αναγγέλλεται ότι μέχρι της 25 λήξαντος ανευρέθησαν οι σκελετοί 107 νεκρών εκ των 300 του ιερού λόχου». Κι' η ίδια στο φύλλο της 1 Αυγούστου: «Εκ των νεωστί ευρεθέντων τούτων νεκρών, εις έχει διαμπερές τραύμα της κεφαλής, άλλος δε έχει κατεαγμένας τας πλευράς». Η δε Πάλιγγενεσία στις 13 Σεπτεμβρίου, όταν ακόμα είχαν βρει τους 200 σκελετούς, τούτα: «Ο εις τούτων έφερε την λόγχην εμπεπηνυίαν εις το στήθος δια της δεξιάς κλειδός, ο δε έτερος έφερε δύο λόγχας εμπεπηνυίας εντός της λεκάνης την μεν διελθούσαν δια του δεξιού μηρού και δεξιού ανωνύμου οστού και καθήκουσαν μέχρι του Ιερού οστού, την δε δια της κοιλίας και καθήκουσαν μέχρι του εξωτερικού μέρους της ηβικής συμφύσεως». Θα ήμουν άδικος αν δεν αναγνώριζα την επιστημονική και συστηματική εργασία που γίνηκε τότε για τον τάφο. Ξαναστεί-

λανε το Φυτάλην να φροντίσει για να βγάλει αποτυπώματα με γύψο από μερικούς σκελετούς και το γιατρό Ιουλ. Γαλβάνη για επιστημονικές γιατρικές μελέτες. «Πάντες δε υπέβαλον -κατά τα πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας του 1881- εις το Συμβούλιον τας εκθέσεις των επα- νελθόντες. Του δε όλου έργου της των νεκρών εξετάσεως η επιστασία και εκτέλεσις ανετέθη, ως και πρώην, εις τον έφορον Π. Σταματάκην όστις μετ' άκρας επιμελείας και ευσυνειδησίας το εξετέλεσεν αφροντίσας και της υγείας του ην είδε προσβαλλομένην άπαξ και δις». Και τον λέ- οντα όμως δεν τον αφήσανε παραπονούμενο. Κάτι φροντίσανε και γι' αυτόν. Ο «αγαλματο- ποιός» Φυτάλης -όπως ονομάζεται ο ίδιος- υπό την καθοδήγηση του Καυτατζόγλου πάσχισε για την συμπλήρωση του λέοντα. Έπρεπε ναύρει παρόμοια πέτρα απ' την οποία ήταν φτιαγμένο παλιά. Έψαξε γύρα μαζί με το λατόμο Μακαρό- νη μα δεν βρήκαν την κατάλληλη. Ρώτησε τους «οδογεφυροποιούς» απ' τους οποίους έμαθε ότι ίδια πέτρα σωζόταν στο χωριό Γρανίτσα. Πήγε ως αυτό το χωριό και έφερε δείγματα στον Καυ-

τατζόγλου στην Αθήνα. Ξανάφυγε για τη Χαιρώνεια καί, περνώντας απ' τη Λειβαδιά, επισκέφτηκε τα λατομεία και βρήκε την ίδια πέτρα όπως το άγαλμα· με τη διαφορά «ότι ο κόκκος αυτού είναι λεπτότερος» όπως γράφει ο Φυτάλης στην έκθεσή του. Ξαναπήρε δείγματα απ' τη Γρανίτσα κι' απ' τη Λειβαδιά κι' ένα κομμάτι απ' το λέοντα για να τα συγκρίνουν και τάφερε την Αρχαιολογική Εταιρεία. Φεύγοντας, άφησε εντολή σε γνωστό του λατόμο να ψάξει ανάμεσα Λειβαδιάς και Γρανίτσας για νάβρει ίδια πέτρα με το άγαλμα. Σε λίγες μέρες ο λατόμος αυτός τον πληροφόρησε ότι βρήκε όμοια πέτρα με του λέοντα κοντά στο Μαντείο του Τροφωνίου και στον Όσιο Μελέτη, απ' όπου μπορούσε να βγάλει κομμάτια μέχρι 5 μέτρα. Τ' αποτελέσματα δε της όλης εργασίας αναφέρουν τα πρακτικά ότι ήταν τούτα: «Τελειώσας δε το έργον περί την εισβολήν του ενεσιώτος κειμώνος εκόμισεν εις Αθήνας εξ κιβωτίους κρανία τινά και άλλα οστά όσα περιεργότερα εκρίθησαν ως και τα κτερίσματα... Το δε Συμβούλιον τας τελευταίας ταύτας ημέρας επιμελείτο ενταύθα την συγκόλλησιν

των τεθραυσμένων οστέων, ίνα εκτεθώσι προσεχώς εν προσήκοντι τόπω εις θέαν του κοινού και μελέτην των αρμοδίων». Τα έξοδα αυτής της χρονιάς φτιάσανε στο τότε σεβαστό ποσό των 5.832.85 δραχμών. Κι' ενώ απ' τη συστηματική αυτή εργασία θα περίμενε κανένας να βγει ένα καλό αποτέλεσμα για όφελος του μνημείου, δεν γίνηκε τίποτα. «Σφοδρά διαφωνία ηγέρθη εν τω Συμβουλίω της Εταιρείας περί του πρακτέου». Οι κ. κ. Σύμβουλοι αρχίσανε να μαλώνουν. Άλλοι θέλανε «να γίνη πλήρης ανοικοδόμησις του όλου μνημείου, τελεία επισκευή, restoration, κατά τους κανόνας της τέχνης», άλλοι πάλι για λόγους οικονομίας «μόνη η συναρμογή και ανίδρυσις του λέοντος επί του σωζομένου κρηπιδώματος άνευ κατασκευής επ' αυτού άλλου τινός βάθρου αρχιτεκτονικής κεκοσμημένου και άνευ συμπληρώσεως και αρχιτεκτονικής τινος επικοσμήσεως του τείχους του περιβόλου». Έτσι η αρχαιολογική γκρίνια του Συμβουλίου ξέσπασε στον πολύπαθο λέοντα, που τον καταδικάσαν να μείνει όπως ήταν και βρισκόταν γι' αρκετά ακόμα χρόνια.

Και μια κι' η Αρχαιολογική σχετικά με την αναστήλωση δεν έδωσε κανένα θετικό αποτέλεσμα, το Υπουργείο της Παιδείας θυμήθηκε το άγαλμα κατά το 1887. Έκανε ορισμένες μελέτες. Μα τίποτ' άλλο από μελέτες. Σε λίγα χρόνια -το 1894- μερικοί ξένοι αρχαιολόγοι και λογοτέχνες θελήσανε να κάνουν την αναστήλωση μ' έξοδα δικά τους κι' υποβάλανε στην τότε Κυβέρνηση μια αίτηση σταλμένη απ' την Αγγλία· Ο Πρωθυπουργός τους ευχαρίστησε «επί τη ευγενεί και φιλοτίμω ταύτη προσφορά» μα δεν θέλησε «έργον τοσαύτης εθνικής και αρχαιολογικής σπουδαιότητας» να το εκτελέσουν ξένοι με ξένα χρήματα, αλλά «δια των δυνάμεων του ελληνικού λαού». Και φοβάμαι ότι ακόμα και σήμερα θα βρισκόταν στην παλιά του κατάσταση αν δεν υπήρχε ένας άνθρωπος θελήσεως κι' επιβολής που ήξερε να τιμά τους παλιούς ήρωες και να σέβεται τα μνημεία τους. Ήταν ο τότε διάδοχος του Ελληνικού θρόνου Κωνσταντίνος που στα Πανεπιστήμια της Λειψίας και της Αϊδελβέργης είχε παρακολουθήσει μαθήματα αρχαιολογίας. Τότε ήταν πρόεδρος της Αρχαιολο-

γικής Εταιρείας. Σ' αυτού το ενδιαφέρον οφεί-
λουμε την αναστήλωση του μνημείου. Στη συνε-
δρίαση της 19 Νοεμβρίου 1896 που ο ίδιος
προήδρευε του Συμβουλίου της Αρχαιολογικής
βρίσκονται γραμμένα στα πρακτικά κείνης της
ημέρας τούτες οι γραμμές: «Η Α. Β. Υ. ο Διά-
δοχος εξέθηκε την υπό εθνικήν και ιστορικήν
έποψιν σπουδαιότητα του εν Χαιρωνεία εις τε-
μάχια κατατετημημένου κολοσσιαίου λέοντος του
αποτελούντος το επιτύμβιον μνημείον, όπερ οι
Θηβαίοι ανήγειραν εις τους εν έτει 338 π.Χ.
εκεί πεσόντας Ιερολοχίτας εν τη προς τον Φί-
λιππον υπέρ της Ελληνικής ελευθερίας μάχη και
προέτεινεν ίνα προβή ως τάχιστα η Εταιρεία εις
την αναστήλωσιν του μνημείου τούτου μηδεμιás
προς τούτο φειδομένη δαπάνης, αφ' ου τώρα οι
κρηματικοί αυτής πόροι επολλαπλασιάσθησαν.
Την πρότασιν ταύτην της Α. Β. Υψηλότητος ομο-
φώνως απεδέξατο το Συμβούλιον». Όχι, αν
μπορούσανε οι κ. κ. Σύμβουλοι ας κάνανε κι'
αλλοιώς!...

Σύμφωνα με την παραπάνω απόφαση ζήτη-
σαν τη γνώμη του Εγγλέζου αρχιτέκτονα

Pernose, σχετικά με την αναστήλωση του μνημείου. Σε λίγο στείλανε στη Χαιρώνεια τον καθηγητή της γλυπτικής Βρούτο και το Υπουργείο των Εσωτερικών έθεσε στη διάθεση της Αρχαιολογικής, για το σκοπό αυτό, το μηχανικό Αν. Μουντάκν. Ο γλύπτης θα εξήταζε την κατάσταση των κομματιών και τι έπρεπε να γίνει για τη συναρμολόγηση, ο δε αρχιτέκτονας σε τι κατάσταση βρίσκεται το βάθρο κι' αν ήταν στερεό. «Αλλ' αμφότεροι -λένε τα πρακτικά του 1902- επανήλθον εκ Χαιρωνείας άγγελοι άνευ ενθαρρυντικών ειδήσεων». Ο Μουντάκνης βρήκε πως το βάθρο ήταν σάπιο κι' ο Βρούτος ότι τα κομμάτια του λέοντα «έχουσι ρωγμάς αίτινες καθιστώσι δυσχερή και επικίνδυνον τον δια σιδηρών γόμφων σύνδεσμον αυτών», κ' έπρεπε να κάνουν γύψινα εκμαγεία και να στηθή δοκιμαστικά στην Αθήνα γύψινο. Δεν ήταν όμως και τόσο εύκολο. Στο μεταξύ η Αρχαιολογική κάλεσε απ' το Παρίσι το γλύπτη Λάζαρο Σώχο για νάρθει στην πατρίδα του και να προσφέρει τις υπηρεσίες του στην αναστήλωση του μνημείου. Ως ότου όμως κατέβει ο Σώχος απ' το Παρίσι, η Εταιρεία έλα-

βε μια έκθεση στις 12 Μαΐου 1902 από κάποιο νομομχανικό ΑΘ. Γεωργιάδη που είχε περσευούμενο καιρό να εξετάσει καλά τα του μνημείου γιατί παρακολουθούσε τα υπό κατασκευήν έργα του σιδηροδρόμου. Μα και το Υπουργείο της Παιδείας δεν έμεινε αργό. Τον Αύγουστο του 1903 έκανε μια επιτροπή απ' τους νομομχανικούς Γεωργιάδη, Μπαλάνο, Κάλλιο Γαζή και τον αρχιτέκτονα Α. Μεταξά και τους έστειλε στη Χαιρώνεια να κανονίσουν τον τρόπο για το στήσιμο του βάθρου και την εκτέλεση ανέλαβε ο Μπαλάνος. Σύγχρονα η Αρχαιολογική έστειλε και το Σωτηριάδη γι' ανασκαφές. Στις 23 Σεπτεμβρίου γύρισε στην Αθήνα ο Μπαλάνος για ν' αναφέρει ότι άρχισε τις εργασίες για το κτίσιμο καινούργιου βάθρου. Υπολόγισαν το βάθρο να είναι έτοιμο σε 2-3 μήνες.

Ο λέοντας στο μεταξύ περίμενε απ' το Παρίσι τον άνθρωπο που θα τούδινε την πρωταρχική του μορφή. Τόσο πολύ όμως βιαζόνταν οι εφημερίδες της εποχής εκείνης που τον φέρανε το Σώχο απ' το Παρίσι, πριν της ώρας του. Το Άστυ στο φύλλο της 13 Οκτωβρίου 1902 έγγρα-

φε αυτή την είδηση: «Αφίκετο εκ Παρισίων ο αυτόθι εγκατεστημένος Έλληνας γλύπτης κ. Λ. Σώκος όστις μετεκλήθη εκείθεν δια την αναστήλωσιν του εν Χαιρωνεία Λέοντος», και συνέχιζε ότι μέσα στη βδομάδα θάφευγε μαζί με τον Υπουργό της Παιδείας και διαφόρους αρχαιολόγους για τη Χαιρώνεια. Η είδηση όμως ήταν ψεύτικη γιατί ο Σώκος βρισκόταν ακόμα στο Παρίσι. Η ίδια μάλιστα εφημερίδα στο φύλλο της 25 Οκτωβρίου 1902 έγραφε τούτα: «Ο εν Παρισίοις καλλιτέχνης κ. Σώκος ετηλεγράφησε τη Αρχαιολογική Εταιρεία ότι έρχεται ενταύθα εντός ολίγου προς εκτέλεσιν των εργασιών ας ανέθηκεν αυτώ η Εταιρεία. Πρόκειται να συμπληρωθή ο εις τεμάχια τεθραυσμένος Λέων της Χαιρωνείας και να ανιδρυθή επί του βάθρου όπερ νυν κατασκευάζεται». Και τη νύχτα της 7 του Νοέμβρη στα 1902 μέσον Ιταλίας έφτασε στην Αθήνα επί τέλους ο γλύπτης. Οι δημοσιογράφοι τρέξανε με μιας να του πάρουν συνέντευξη για την εργασία του μνημείου που θ' αναλάμβανε, και την άλλη μέρα το πρωί έφυγε ο Σώκος για την Χαιρώνεια μαζί με το Σωτηριά-

δη.

Στις 20 του Δεκέμβρη ο Σωτηριάδης ύστερα από συνεννόηση του Υπουργού της Παιδείας με τον έφορο της Αρχαιολογικής Εταιρείας Καββαδία, ανάλαβε επίσημα τις ανασκαφές του τύμβου. Επιστρέφοντας στο τέλος του έτους απ' τη Χαιρώνεια ο Σώχος, υπέβαλε την έκθεσή του στο Συμβούλιο της Εταιρείας και το πρόπλασμα απ' το λέοντα όπως θα γινόταν αφού συναρμολογηθούν και κολληθούν τα κομμάτια. Το συμβούλιο ενέκρινε το πρόπλασμα κι' ο Σώχος ξανάφυγε για να συνεχίσει τις εργασίες του στη Χαιρώνεια. Τα έξοδα της χρονιάς αυτής για τις εργασίες που γενήκαν στη Χαιρώνεια για τα διάφορα οδοιπορικά των ειδικών κι' αυτά ακόμα του ταξιδιού του Σώχου απ' το Παρίσι, φτάσανε στο ποσόν των 10.714 δραχμών. Σ' αυτά πρέπει να προστεθούν και 2.592 δρχ. έξοδα σε ημερομίσθια για τις ανασκαφές του Σωτηριάδη.

Οι εργασίες για την αναστήλωση ξακολούθησαν εντατικές σ' όλο το 1903. Τις ανασκαφές που τις σταμάτησαν το χειμώνα τις ξανάρχισαν την άνοιξη. Στις 27 του Μάη -στα 1903- με τη-

λεγράφημα αναγγέλλανε απ' τη Χαιρώνεια ότι τελείωσε το βάθρο όπου θα σπινόταν το άγαλμα. Ο Σώχος σ' αυτό το διάστημα ετοίμασε τα εκμαγεία απ' τα κομμάτια του λέοντα, και συναρμολογώντας τα με άλλα γύψινα, κατασκεύασε με γύψο ομοίωμα απ' το λέοντα. Τα πρακτικά του 1903 αναφέρουν ότι: «Το δυσχερέστερον άρα και δαπανηρότερον μέρος του έργου εξετελέσθη. Υπολείπεται πλέον η εν μαρμάρω κατασκευή των ελλειπόντων τεμαχίων των εν γύψω πεπλασμένων και μετά τούτο, η συναρμολόγησις των τεμαχίων και επί του βάθρου τοποθέτησις του λέοντος». 43.806,90 δρχ. ξοδεύτηκαν αυτό το χρόνο. Πιο πέρα απ' το μέρος που θα σπινόταν το μνημείο αρχίσανε να χτίζουν και μουσείο για να συγκεντρώσουν τα γύρα ευρήματα. Τα έξοδα για το χτίσιμο του μουσείου φτάσαν τις 14.878 δρχ. Αυτά για το 1903.

Να δούμε τώρα και τα του 1904 που είναι κι' ο τελευταίος χρόνος για τον πολύπαθο λέοντα. Το Γενάρη -στις 23- ξανάρχισαν οι εργασίες υπό την επίβλεψη του Σώχου και τη βοήθεια του καλλιτέχνη και καθηγητή του Πανεπιστημίου

Καλούδη. Κοντά δέκα μήνες κράτησε αυτή η δουλειά. Κι' επιτέλους πειά στις 20 του Οκτώβρη γύρισε στην Αθήνα ο Σώκος, αφού δυο ολόκερα χρόνια πάλευε για να ξανασιτήσει τον κομματιασμένο λέοντα στην αρχικιά του θέση». Οι εφημερίδες της εποχής αναγγέλλανε με κοντρά γράμματα την είδηση: «Της αποπερατώσεως των εργασιών του Λέοντος» προσθέτοντας και τη φανταστική δημοσιογραφική πληροφορία ότι στοίχισε το έργο 80.000 δραχμές.

Δεν θα ήταν άσχημο όμως να δούμε τί λέει κι' ο απολογισμός της Αρχαιολογικής του 1904: «Μεταβαίνομεν νυν εις την απαρίθμησιν των έργων της Εταιρείας. Εν πρώτοις αναγγέλλει το Συμβούλιον μετά ιδιαζούσης χαράς ότι κατά το λήξαν έτος επερατώθη η αναστήλωσις του λέοντος της Χαιρωνείας. Εδαπανήθησαν δια τα έργα ταύτα δρχ. 21.426 αίτινες προστιθέμεναι εις τας κατά το προηγούμενον έτος 1903 δαπανηθείσας δρχ. 41.563 αναβιβάζουσι το όλον προς αναστήλωσιν του λέοντος δαπανηθέν ποσόν εις δρχ. 62.989». Και πιο κάτω: «Ήρξατο δε η οικοδομή εν Θήβαις και στωικού υποστέ-

γου ίνα τοποθετηθώσιν εν αυτώ αι επιγραφαι και τα λοιπά ογκώδη αρχαία». Εν τω υποστέγω δύναται να τοποθετηθή και το εν Χαιρωνεία κείμενον γύψινον εκμαγείον του Λέοντος, όπερ είναι άχρηστον εκεί πλέον, αφ' ου επερατώθη η εργασία της ανιδρύσεως του Λέοντος». Όστε ο γύψινος λέοντας που βλέπουμε τώρα στη Θήβα δεν είναι άλλο παρά το εκμαγείο που έκανε και χρησιμοποίησε στην αναστήλωση ο Σώχος. --

Ένα τέτοιο επιτάφιο ιστορικό μνημείο θέλανε ύστερα απ' την αναστήλωσή του να δοθεί στη δημοσιότητα με κάποια επισημότητα. Ο Κωνσταντίνος που καθώς είδαμε πόσο ενδιαφέρον έδειξε γι' αυτό και που ξακολούθησε το ίδιο σ' όλο το διάστημα της αναστηλώσεως, θέλησε ν' αποδοθεί η πρεπούμενη σ' αυτό τιμή και να γίνουν μ' επισημότητα τ' αποκαλυπτήριά του. Το 1905 επρόκειτο να γίνει στην Αθήνα διεθνές αρχαιολογικό συνέδριο.... Καλλίτερα όμως ν' αντιγράψω την είδηση όπως την αναγράψανε οι εφημερίδες όλες στις 10 Νοεμβρίου 1904, ύστερα από λίγο καιρό απ' την τοποθέτηση του λέοντα: «Το Συμβούλιον της Αρχαιολογικής

Εταιρείας αποφάσισε χθες κατά την επιθυμίαν του Διαδόχου όπως τα αποκαλυπτήρια του Λέοντος της Χαιρώνειας τελεσθώσιν επισήμως. Προς τούτο κατά μίαν των ημερών του διεθνούς αρχαιολογικού Συνεδρίου τα μέλη αυτού θα μεταφέρη εις Χαιρώνειαν έκτακτος αμαξοστοιχία. Ο Διάδοχος θ' απαγγείλη τον αποκαλυπτήριον λόγον, θα παρατεθή δε εν τω Μουσείω πρόγευμα. Η ιδέα περί της εορτής ταύτης είναι λαμπρά. Αν επιτύχη θα είναι εν των καλλίστων τελειών του Συνεδρίου». Τέτοια τιμητικιά γιορτή ετοίμαζαν για τ' αποκαλυπτήρια του λέοντα της Χαιρώνειας.

Στις 25 του Μάρτη στα 1905 γίνηκε το Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο μα οι σύεδροι πέσανε στο φαγοπότι, στις προπόσεις και σ' άλλου είδους γιορτές κι' η ωραία ιδέα των αποκαλυπτηρίων απόμεινε μονάχα γραμμένη στις εφημερίδες του 1904 χωρίς να το θυμηθούν. Μα τι μ' αυτό!... Ο λέοντας ύστερ' από τόσα και τόσα βρισκόταν πειά στη θέση του. Ακοίμητος φρουρός στέκει πάνω απ' τον τάφο που πέσανε οι γενναίοι πολεμιστές. Απ' το στόμα του πειά

δεν βγαίνει «φωνή απελπισίας και θυμωμένης διαμαρτυρίας» όπως όταν βρισκόταν κομματιασμένος και πεταγμένος μέσα στα λασπονέρια και στις καλαμιές της Κάπραινας. Υπερήφανος τώρα βρυχάται κι' ο βρυκηθμός του είναι μια θριαμβευτική ιαχή που θυμίζει από γενειά σε γενειά, το θάψιμο της ελληνικής λευτεριάς. Ανάμνηση μιας ηρωικής ήττας πολύ πιο δοξασμένη από μια νίκη.

Αν το σημείωμά μου αυτό, προς τα τελευταία χρόνια έχει μερικές ελλείψεις, δεν φταίω. Η Αρχαιολογική Εταιρεία αρνήθηκε να μου χορηγήσει τα σχετικά στοιχεία.

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

ΤΥΠΩΜΕΝΟ

ΣΤΑ ΨΗΛΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΑΡΝΑΣΣΟΥ.

Αθήνα 1937.

ΓΙΑ ΤΥΠΩΜΑ

ΒΟΙΩΤΙΚΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ.

Η ΛΕΙΒΑΔΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ.

ΒΟΙΩΤΙΚΑ ΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ (Σειρά Α και Β).

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΡΕΜΟΣ (βιογραφία- βιβλιογραφία).

